

YUSUF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI HEKAYƏLƏRİNDƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMİNİN PSIXOLOJİ MƏQAMLARI (“Divanə” və “Dərdli Züleyxa” əsasında)

Giriş. Əsas qəhrəmanı insan olan, həyatı bədii təfəkkür süzgəcindən keçirməklə əks etdirən ədəbiyyat özündə bir-birindən müxtəlif mövzuları birləşdirir. Bədii ədəbiyyatın mərkəzində dayanan, aktuallığını itirməyən məsələlər içərisində qadın azadlığı mövzusu xüsusi yer tutur. Qadın azadlığı probleminin bəşər tarixi ilə həmyaşıd olması bəlli həqiqətdir. Qədim dövrlərə nəzər salanda qadına tarix boyu ikili münasibətin olduğunu görürük. Bir tərəfdən qadın ülvə bir varlıq kimi ən uca zirvələrə layiq görülmüş, digər tərəfdən onun cinsi, əqli cəhətdən fitrətən qüsurlu yarandığı düşüncəsinə inanılmış, hüquqları tapdalanmış, cansız varlıq kimi münasibət göstərilmişdir.

Hələ XII əsrdə yaşamış dahi şair N.Gəncəvi öz əsərlərində bu gün də aktual olan qadın hüquqlarını təbliğ etmiş və demək olar ki, şairə qədər qadına bu qədər yüksək dəyər verən şəxs olmamışdır. Onun yaratdığı Şirin, Fitnə, Nüşabə kimi qadın qəhrəmanları fəal həyat mövqeyi seçən, kişilərlə bərabər səviyyədə dayanan, hətta öz əməlləri ilə onlardan qat-qat yüksəkdə dayanmağı bacaran uzaqgörən və tədbirli insanlardır.

Ədəbiyyat tariximiz boyunca hər dövrdə müqtədir qələm sahiblərinin bu məsələyə xüsusi önəm verdiklərini görmək mümkündür. Xüsusən, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızın baş mövzularından biri qadın azadlığı problemi olmuşdur. İslam aləmində hökm sürən şəriət qaydalarının qadına hüquqsuz varlıq kim baxmağı təlqin etməsi azad fikirli mütəfəkkirlərimizin etirazlarına səbəb olmuşdur. Realist sənətkarlar istibdad şəraitində qadınlarla kişilərin qeyri-bərabər vəziyyətini sosial ədalətsizlik hesab edərək qadın ləyaqətinə hörmət, onların ictimai həyatda fəaliyyətə cəlb edilməsi, hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi haqqında fikirlər aşılayırdılar. Məhz bu dövrdə başda C.Məmmədquluzadə olmaqla bir çox qələm sahibləri öz əsərlərində bəhs olunan aktual problemi işıqlandırmışdır. Azərbaycan qadınının keçdiyi həyat yoluna, faciəli tərcümeyi-halına diqqət yönəldən yazıçılardan biri də Y.V.Çəmənzməminli olmuşdur.

Əsas hissə. Y.V.Çəmənzməminli ədəbiyyat tariximizdə ən çox yumorlu və lirik hekayələr, çeşidli silsilə məqalələr və tarixi romanlar müəllifi kimi tanınır. Onun dünyagörüşü və sənətkarlığı XX əsrin mürəkkəb siyasi-ictimai, ədəbi-mədəni hadisələri, klassik Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı ənənələri işığında formalaşmışdır. Ədəbi fəaliyyətinin mühüm bir qismini təşkil edən satirik və yumoristik hekayələri ideya, mövzu, süjet, obrazlar aləmi ilə realist ədəbiyyatımızın orijinal örnəkləri hesab olunur. O zamankı Azərbaycan həyatının, məişətinin canlı güzgüsü olan lirik-dramatik hekayələrində psixoloji sarsıntılar və mənəvi iztirablar daha üstün yer tutur.

Məhkum Azərbaycan qadınlarının faciəsi, o zamankı məişətdə adi hal olan ailə qovğaları ədibin kiçik hekayələrinin mərkəzində durur. Bunun bir səbəbi, ümumən, qadına feodal münasibəti, dini-mənəvi ehkamlara əsasən ona kölə kimi yanaşmaqdan irəli gəlirdisə, ikinci səbəb yazıçının öz valideynləri arasında tez-tez baş verən ailə narazılığı idi. Bütün uşaqlıq illərini belə bir ailədə keçirən ədib doğma anasının bədbəxt taleyi, küsgün həyatı timsalında müsəlman qadınlarının ələmini ümumiləşdirməyə səy göstərirdi.

Müasirlərindən fərqli olaraq, Y.Vəzir qadın azadlığı problemini daha sivil şəkildə qaldırır, milli intibahın, inkişafın əsas şərtlərindən sayırdı. Bu mövzudakı hekayələrində onların daxili aləminə enir, yadda qalan qadın obrazları yaradırdı. Yazıçının təsvir etdiyi Azərbaycan qadını sadəliyi, isməti, qeyrət və milli ləyaqəti ilə seçilir. Ədibin qələminin məhsulu olan “Qumərbəzin arvadı”, “Dərdli Züleyxa”, “Divanə”, Müsəlman arvadının sərgüzəşti”, “Toy” və s. hekayələr bu mövzuda yazılmış tipik örnəklərdir.

Bu hekayələrdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də müəllifin qadın psixologiyasına dərinlən bələd olması, daxili aləmlərinin gizli qatlarına enməyi bacarmasıdır.

Məlumdur ki, hər bir əsərin bədii siqləti ondakı psixologizmin dərinliyindədir. Psixologizm bədii əsərin nüvəsini, poetik enerji mənbəyini təşkil edir. Yazıçının demək olar ki, bütün əsərlərində süjet psixoloji kontrastlar üzərində qurulmuşdur. P.Hüseynova haqlı olaraq qeyd edir ki, “Y.V.Çəmənzməminli hekayələrində psixoloji ovqatı müxtəlif üsullarla, qəhrəmanın ovqatını tamamlayan peyzaj, təbiət lövhəsinin təsviri, iki və daha artıq şəxs arasında dialoq, yaxud daxili monoloq, daxili nitq vasitəsilə yaradır” [2, s. 35-36]. Bütün bunlarla bədii drammatizmi gücləndirərək qəhrəmanın düşdüyü vəziyyət, daxili aləmi ilə oxucunu tanış edir.

Sənətkarın qadınların acınacaqlı taleyini, dərini, ələmini həssaslıqla qələmə aldığı hekayələr arasında psixoloji məqamların qabarıq olduğu “Divanə” hekayəsi xüsusilə seçilir.

Hekayənin qəhrəmanı gözəl Sitarənin dəli kimi çöllərə düşməsi görüb tanımadan, məhəbbətsiz zorla ərə verilmək nəticəsində olur. Burada insan mənəviyyatını puç edən mühit, onun cəhşətli qayda-qanunlarıdır. İnsan ruhunun təbii xüsusiyyətlərini bütün incəlikləri ilə bilən sənətkar “Divanə” də “sini-təbabətə” yetişmiş Sitarənin əfsunlaşmış ilk gənclik ələmini, zəngin xəyalatını, təbiətdən aldığı intibahını aydın boyalarla təsvir edir: “...hər çiçəkdən birini dərib, hər güldən bir yarpaq üzüb, hərəsindən də bir həzz aparıb, bir lətafət anlayırdı” [1, s. 124]. Təbiət-bahar, gül, çiçək, quşların oxuması ona nağıl təsiri bağışlayırdı.

Burada psixoloji məqam saf bir qızın real aləmdən təcrid olunub şirin xəyallara dalması, burada arzu- istəklərinə çata bilməsində təzahür edir. Xəyalında yaratdığı oğlan obrazı xasiyyət və zahiri gözəllikə qızın istəyinə uyğundur. Xoşbəxt olmaq üçün sanki təbiət ondan heç nəyi əsirgəməmişdir. Lakin xəyalın şirinliyi mühitin acı reallığı ilə üz-üzə dayanır,

psixoloji kontrast pik həddə çatır. Bir tərəfdə amansız qanunlar, əks qütbə isə saf arzular dayanır. Mühitə tabe olmaq mənəvi süquttur; qarşı durmaq isə iradə xaricindədir. Qarşıda ya ölüm, ya da ondan daha dəhşətli olan divanəlik görünür. Kiçik hekayədə müdhiş faciəni vermək üçün mənəvi aləmlə reallığın toqquşmasını təqdim edən ədib göstərir ki, bu situasiya məsum bir qızın ruhi şikəstliyinə gətirib çıxarır.

Bu psixoloji tar-marı əyani görmək üçün iki təsvirə diqqət yetirmək zəruridir. Qız ərə verildiyini eşidəndə nəinki tələş keçirir, əksinə xoş duyğular onu çulğalayır: “O gündən cavan qız toyu aramsız gözləyirdi. Şirin xəyalata meydan verib, Sitarə yenə məşuqu ilə ömür bağçasında gəzib dolanırdılar.. Dünya bir cənnətə dönmüşdü, hər şey mənbəyi-həzz idi” [1, s. 124-125]. Bu əslində real düşüncə istiqamətində qurulan xəyaldır. Sənətkarın fəlsəfəsinə, insanın bu cür duyğuları yaşamağa tam haqqı vardır. Bütün bunlar təkcə Sitarənin deyil, onun timsalında neçə-neçə pak qızların bakir ruhunun, düşüncəsinin məhsuludur. Sağlam cəmiyyətdə bu arzular asanlıqla real təcəssümünü tapa bilər. Bəs o dövrün real aləmi buna imkan verirmi? Bu sualın cavabını aşağıdakı cümlələr aydın şəkildə üzə çıxarır: “...Otağın qapıları açıldı, içəri bir kişi saldılar... Sitarə ilk dəfə dünyaya həqiqət nəzəri ilə baxdı; cavan qızın qarşısında xəyali məşuqu əvəzinə doğruçu əri durmuşdu və bu “ər” deyilən o qədər çirkin, munis və zəriflikdən uzaq idi ki, Sitarə üzünü ondan döndərüb, gözlərinin yaşını saxlaya bilmədi..” [1, s. 125]. Müəllif bu məqamı elə incə psixologizmlə təsvir edir ki, həqiqətin şilləsini gözlənilməz anda dadan qəhrəmanın iztirablarından təsirlənməmək mümkün olmur.

Müəllifin sərrast qələmi Sitarənin ruhunun mürəkkəb, təsvir olunması çətin məqamlarını rəsm etməyi elə bacarmışdır ki, oxucu bu situasiyada zavallı qızcığazın ağlını itirməsinin yeganə çıxış yolu olduğunu anlamaqda çətinlik çəkmir. Büllur xəyalları qara daşlara dəyib çiliklənən Sitarə “əri” yuxuya gedən kimi baş götürüb qaçır. İki gündən sonra onu zəifləmiş halda xarabalıqdan tapırlar. Burada da belə bir sual ortaya çıxır. Niyə məhz ata evi deyil də, xarabalığa üz tutur? Çünki yaşadığı cəmiyyətdə ər evindən qaçanlara namussuz kimi baxırdılar. Buna görə də heç kim onu qəbul etməyəcəkdi. Sitarə xarabalığa üz tutmaqla mövcud qayda-qanunlara qarşı etiraz səsini ucaldır. Hekayənin bu yeri olduqca dəhşətlidir. Müəllif sağlam düşüncəli insanın divanəyə çevrilmə prosesini məntiqəuyğun təsvir etməyə nail olur.

Psixoloji dramatizmlə cərəyan edən hadisələrin yekunu da özünəməxsus tamamlanır. A.Məmmədov sonluğa diqqət yetirərək qeyd edir ki, “Eyni zamanda ata-ana ilə gedən söhbət cəfəng təzad xarakteri daşıyır və bu dialoqlarda kimin dəli, kimin ağıllı olduğunu kəsdirmək çox çətindir. Tərəflərin danışığı arasında heç bir rabitə və əlaqə yoxdur” [3, s. 135]. Bunun əyaniliyini görmək üçün yenə də əsərin özünə müraciət etmək lazımdır: “Ata-anası onun sözünü kəsib, acıqlı deyirdilər: -Kəs səsini, bihəya! Namusumuzu yerə soxdun” [1, s. 125]! Sitarə isə bunun müqabilində “Siz Allah, o çiçəkləri dərməyin! Qoyun qalsın nişanlıma” [1, s. 125]! – deyər cavab verirdi. Nəhayət, övladlarının dəli olduğunu anlayan ata-ana özləri də hönkürür, dəli olmaq dərəcəsinə çatırlar. Onların göz yaşları qadına rahatlıq, sərbəst mühakimə yürütmək, sevmək imkanı verməyən zamanəyə lənətnamədir. Ümumilikdə demək olar ki, əsər boyu psixoloji situasiyalara geniş yer verilməsi hiss-həyəcan və iztirabların təsirli alınmasına səbəb olmuşdur.

Yusif Vəzir yaşadığı mühitdə gördüklərinə kortəbii yanaşmamış, onu öyrənmiş araşdırmış və bütün dərinliyi ilə dərk etmişdir. Bu cəhətdəndir ki, məişətdə izlədiklərini böyük ürək ağrısı, qəlb iniltisi, acı göz yaşları ilə qələmə almışdır. Bu iniltilər hətta ilk cümlələrindən duyduğumuz, ürək parçalayan əsərlərdən biri də “Dərdli Züleyxa” hekayəsidir.

Müəllif burada Züleyxanın həyatının yalnız bir gecəsini, özü də hər gün təkrar olunan zülmət gecəsini təsvir etmişdir: “Yarımışıq bir otaqda çarpayıdan on altı-on yeddi yaşlarında bir arvad qalxdı” [1, s. 126]. Bu ilk cümlədən belə əsərdəki faciəvi notları duymaq mümkündür. Buradakı dərdli Züleyxa da divanə Sitarənin bacısıdır. Bu xəyalpərvər qız arzuları reallığın amansızlığı ilə üzləşdiyi ilk anda ər evindən qaçmışsa, Züleyxa “abır-həyalı” olub ər evində oturmuş, bir il keçməmiş lap gənc ikən “qocalmışdır”.

Bu iki obraz bənzər talelərə malik olmaqla yanaşı, onları birləşdirən bir məqam da hər ikisinin səadəti xəyal aləmində tapa bilməsindədir. Sitarə xoşbəxtliyi öz yaratdığı dünyasında tapırsa, Züleyxa isə acılar içində qıvrandığı zaman keçmiş “xoş” günlərini xatırlayaraq az da olsa gerçəklikdən uzaqlaşa bilər. Y.Vəzir burada düşündürücü, fəlsəfi anlamı olduqca böyük olan bir cümlə yazır: “İnsan həyatında güclük çəkirsə, onda həmişə keçmiş xatırlar, unudulmuş vəqələri, hafizədən silinmiş nöqtələri zehində canlandırmağa çalışıb, ondan bir xoşluq duyar, təsəlli tapar” [1, s. 127]. Cəmi on altı yaşı olmasına baxmayaraq, uşaqlıq illərini əziz xatirə kimi yad edən Züleyxa üçün hamama getdiyi günlər, Novruz bayramı ərəfəsində cəhrə və yun daraqlarının yığıldığı, bir dəfə çərşənbə axşamı eşitdiyi ilk sözlərdən sevindiği gün və s. anlar ən gözəl zamanlardır. Ər qayğısı görməyən, işgəncələrə, xəstəliyə məruz qalıb acılar çəkən Züleyxa qibtə etdiyi günlərə baxanda indi arzulayır ki, heç olmasa əri onu döyüb-söyməsin, bu vəziyyətdə qoyub getməsin.

Müəllif keçmiş yaşantıları xatırlama yolu əks etdirərkən adət-ənənə, bayram günlərinə xas məqamları canlandırmaqla təsirli, psixoloji ovqat yaratmağa nail ola bilər. Məsələn, xalqımızda ay müqəddəslik, təmizlik rəmzi kimi qiymətləndirilir, təzə ay çıxanda salavat verilir və s. Hekayədə oxuyuruq: “Zatən anası Züleyxanı “sayəli” hesab edirdi. Odur ki, təzə ay çıxanda.. əvvəl onun üzünə, sonra aya baxıb salavat çevirərdi...” [1, s. 128]. Və ya vəsfi-hal oyununda Züleyxanın açarının badyadakı suda hamıdan tez ələ gəlməsi səadət rəmzi kimi hədsiz sevinc doğururdu. Bütün bu sınaqlar gələcək səadət üçün ümid qığılcımları təsiri bağışlayırdı. Züleyxanın çərşənbə axşamı eşitdiyi “yaman günün ömrü az olar” ifadəsi bütün ailə üzvlərini sevindirmişdi: “Necə də sevinməsinlər ki, gözlərini dünyaya açdıqları anda “yaman gün” görmüş, həmin “yaman günün” ömrü isə çox olmuşdur” [4, s. 132]. Lakin bu ümidlər, xoş söz eşitmələr, açarın əvvəlcə çıxması və s. həyatın acımasız reallığı qarşısında heç nədir. Züleyxa da Sitarə kimi gözəl günlər arzusunda ikən həyatın dibinə enir, dəhşətlərlə üzləşir.

Ədibin bu mövzuda yazdığı hekayələrin finalında olduğu kimi, burada da sonluq qanlı göz yaşları ilə tamamlanır: "...Züleyxa otağın bir küncünə qısılıb, zar-zar-zar ağlayırdı, əri də uzanıb, qeydsiz birhaldə xoruldayırdı" [1, s. 129]. Y.Vəzirin əsl sənətkarlıq məharəti ondadır ki, həmin göz yaşlarının səbəbini güclü realizm qüdrəti ilə açıb göstərməyi bacarır. Bu qanlı göz yaşlarını axıdan həyatı, mühiti bütün ziddiyyətləri ilə dolğun şəkildə əks etdirə bilir.

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, qadın azadlığı yolunda ardıcıl qələm işlədən sənətkarın bu mövzuda yazılmış əsərlərində psixoloji-dramatik situasiya və kontrastların bolluğu diqqəti cəlb edir. Gerçəkliyi ədəbi-bədii əks etdirməyin üsullarından biri kimi psixologizmə xüsusi önəm verən nasir personajların daxili aləmini, hiss-həyəcan və duyğularını müxtəlif formalarda əks etdirməyə müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005, 360 s.
2. Hüseynova P.S. Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrində mühit və şəxsiyyət (1907-1920-ci illər). Bakı: Çapaşloğlu, 2005, 128 s.
3. Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi, Bakı: Yazıçı, 1984, 224 s.
4. Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli (həyat və yaradıcılıq yolu). Bakı: Elm, 1981, 263 s.

Açar sözlər Y.V.Çəmənzəminli, qadın azadlığı, psixologizm, drammatizm, aktual məsələ

Key words: Y.V.Chamanzaminli, women's freedom, psychologism, dramatism, actual issue

Ключевые слова: Ю.В. Чаманзаминли, женская свобода, психологизм, драматизм, текущая проблема

Xülasə

Məqalədə qüdrətli nasir Y.V.Çəmənzəminli nəsrində, o cümlədən hekayələrində mərkəzi yer tutan qadın azadlığı məsələsindən bəhs olunmuşdur. Demək olar, bəşər tarixi ilə həmyaşd olan bu problem bütün dövrlərdə açıq fikirli insanları daima düşündürmüşdür. XX əsr gerçəkliyində isə aktual problemi işıqlandıran qələm sahibləri içində Y.Vəzir özünəxas yanaşması ilə seçilir. Xüsusilə, qadın psixologiyasına dərinlən bələd olan ədib onların daxili aləmlərinə nüfuz etməyi, ruhi-psixoloji vəziyyətlərini əks etdirməyi bacarmışdır. Müəllif güclü psixologizm duyulan bu tip hekayələrdə müxtəlif formalarda, peyzaj, təbiət təsvirləri, bədii təzadlar, monoloq və dialoqdan istifadə etməklə kəskin psixoloji məqamlar yaratmışdır. Bununla da personajların daxili yaşantıları, düşüncələri, hiss-həyəcanları bədii şəkildə aşkara çıxarılmışdır.

Psychological aspects of the issue of women's freedom in the stories of Yusif Vazir Chamanzaminli (based on "Divana" and "Dardli Zuleykha")

Summary

In the article, the issue of women's freedom, which occupies a central place in the prose and stories of the powerful prose writer Y.V. Chamanzaminli, is discussed. It can be said that this problem, which is almost the same age as human history, has always puzzled open-minded people in all times. In the reality of the 20th century, Y.Vazir stands out among the writers who shed light on the actual problem with his unique approach. In particular, the writer, who is deeply familiar with women's psychology, was able to penetrate their inner worlds and reflect their mental and psychological conditions. The author created sharp psychological moments in this type of stories with strong psychologism in different forms, using landscape, nature images, artistic contrasts, monologue and dialogue. In this way, the characters' inner lives, thoughts, and emotions were revealed artistically.

Психологические аспекты женской свободы в рассказах Юсифа Вазира Чаманзаминли (по мотивам "Диваны" и "Дардли Зулейхи")

Резюме

В статье обсуждается вопрос женской свободы, занимающий центральное место в прозе и рассказах мощного прозаика Ю.В.Чаманзаминли. Можно сказать, что эта проблема, почти ровесница человеческой истории, всегда и во все эпохи озадачивала непредвзятых людей. В реалиях XX века Ю. Вазир выделяется среди писателей, проливающих свет на актуальную проблему своим уникальным подходом. В частности, писательница, глубоко знакомая, с женской психологией, смогла проникнуть в их внутренний мир и отразить их душевное и психологическое состояние. В рассказах этого типа с сильным психологизмом автор создал сильные психологические моменты в разных формах, используя пейзаж, образы природы, художественные контрасты, монологи и диалоги. При этом в художественной форме раскрывались внутренняя жизнь героев, мысли, чувства и эмоции.

Rəyçi: F.ü.f.d. Sevinc Abdullayeva